

Социалната и национална сигурност- фактор за социалното развитие на населението

Гергана Николова

Югозападен университет „ Неофит Рилски“ гр. Благоевград, ул. Ив. Михайлов №66, п. к 2700, България

РЕЗЮМЕ:

Още с възникването на държавата и обществото възниква и проблема за социалната сигурност. Социалните проблеми влияят върху усещането на индивида за социална сигурност. В страната ни съществуват много социални въпроси за разрешаване, които са обект както на социалната политика, така и на социалната сигурност. Тези проблеми засягат цялото българско общество. Действащата социалната политика е в основата за осигуряване на социалната сигурност в страната. Постигането на висок и устойчив икономически растеж, стабилни макроикономическа среда и публични финанси са важни предпоставки и имат директен принос за реализиране на приоритетите на политиката за намаляване на бедността и осигуряване на социална сигурност на населението.

Ключови думи: социална сигурност, социално осигуряване, национална сигурност

Social and national security - factor for social development of population

Gergana Nikolova

South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad 2700, bil. Ivan Mihajlov" 66, Bulgaria

ABSTRACT

Even with the emergence of the state and society arises the problem of social security. Social problems affect the sense of individual social security. In our country there are many social issues to resolve that are subject to both social policy and social security. These problems affect the entire Bulgarian society. The current social policy is the basis for ensuring social security in the country. Achieve high and sustainable economic growth, stable macroeconomic environment and public finances are important prerequisites and have a direct contribution to the implementation of the policy priorities to reduce poverty and ensure social security of the population.

Keyword: social security, social security, national security

1. Въведение

Настоящият доклад разглежда бедността, нивото на образованост, здравното състояние, урбанизацията като важни фактори за осигуряване на социална и национална сигурност. Изследването е фокусирано върху връзката между социалната и националната сигурност, което може да съдейства за устойчивост на социалното и икономическото развитие и за укрепване сигурността в страната.

Сигурността е основна потребност за всеки едни от нас. Според Арнолд Уолфърс сигурността, подобно на благосъстоянието, е сред основните социални ценности. За Джон Бъртън сигурността е сред базисните индивидуални и групови потребности, и то такива, които се отстояват независимо от цената. Според йерархията на потребностите на Ейбрахам Маслоу на второ място е нуждата от “безопасност” и “сигурност”. Тази нужда е непосредствено над физиологичните потребности - глад, жажда, сън и др., които отразяват в крайно слаба степен индивидуалността на личността. Нуждата от сигурност е първата, в която осъзнато се проектира човешката индивидуалност и която поражда у човека стимул за взаимодействие с другите хора, подбуди за себе изява и творчество.

Концепцията за социална сигурност е разработена по време на Втората световна война. Официално е използвана за първи път в заглавието на един закон в САЩ от 1935 г. за социалната сигурност. Употребява се и през 1941 г. във военновременен документ, познат под името „Атлантическа харта”, в която са формулирани целите на съюзниците по време на войната. Като една от основните цели в този документ се споменава осигуряването на социална сигурност за всички. През 1942 г. се появява доклада на английския либерал Уилям Беверидж със заглавие „Пълна заетост в свободно общество”, разработен по поръчка на Чърчил. В него той представя нова и завършена концепция за социална сигурност, а именно социално обезпечаване (сигурност) на индивидите, което има и нова философия, т.е. касае защитата на всички, които се нуждаят от такава защита, а не само на наемната работна сила. Това е система, която предоставя сигурност на всички срещу всички неблагоприятни обстоятелства. Така се налага новото понятие - социална сигурност, което постепенно измества понятието социална осигуреност. През 1952 г. Международната организация на труда (МОТ) приема Конвенция № 102 за социална сигурност (минимални стандарти).

2. Социална сигурност

Социална сигурност, по смисъла на конвенцията, означава полагане на постоянни усилия от страна на държавата за покриване неблагоприятните последици от настъпването на осигурителни събития, които се определят като „социални рискове” [1]. Конвенцията покрива рисковете с девет групи обезщетения: за медицински грижи, за болест, за безработица, за старост, за трудова злополука, семейни за бременност и раждане, за инвалидност, за преживелите лица (при смърт). В началото на 90-те години на XX век възникват нови концепции за кооперативна и човешка сигурност, апелиращи към развитие на международните институции и правни норми и подчертаващи универсалността на моралните норми и необходимостта от спазване правата на човека.

За първи път на най-високо ниво концепцията за човешката сигурност се появява през 1994 г. в Доклада за развитието на човека на ООН. В него са отбелязани два водещи аспекта на тази концепция: Първият аспект е свързан със защитата от въздействието на трайно появяващи се заплахи като глад, болести и репресии, а вторият със защитата от внезапни и травмиращи сривове в ежедневиия начин на живот на хората, в техните домове, на работните им места и в общностите. Според този Доклад най-важните компоненти на човешката сигурност са:

икономическата, продоволствената, здравната, екологичната, личната, общностната и политическата сигурност[4]. Един от ярките ѝ привърженици е бившият канадски външен министър Лойд Ексуърти, който отбелязва, че нарастващият брой вътрешнодържавни конфликти води до понижаване на сигурността на индивидите [1]. Според Джордж Неф човешката сигурност се състои от: екологична, персонална, физическа, икономическа и социална сигурност, включваща "свобода от дискриминация на базата на възрастта, пола, етноса и социалния статус", политическа и културна сигурност". Гари Кинг и Кристофър Мъри предлагат дефиниция за "човешка сигурност", включваща само "същностните" елементи, които са "достатъчно важни за хората, така че те да са готови да се борят за тях или да поставят на значителен риск своя живот или собствеността си"[6]. На базата на тази дефиниция, авторите идентифицират пет ключови индикатора, свързани със благосъстоянието на населението: бедност, здраве, образование, политическа свобода, демокрация. Чрез тези индикатори те смятат, че най-пълно се измерва нивото на човешката сигурност [6].

Сходен е подходът и на изследователи от т.нар. Копенхагенска школа за изследвания на сигурността, най-вече на Бари Бузан, Оле Уевер и Яп де Вилде (1998), които също разглеждат социалната сигурност като "устойчивост на езика, културната, религиозната и националната идентичност и традициите в рамките на желаните условия за развитие" [4]. В качеството си на категория, социалната сигурност свързва две понятия социално и сигурност. Под "социално" се разбира социалната сфера в обществения живот, или общо казано социалната сигурност се изразява в гарантиране на правата на човека и обществото (обществените групи). Тя предполага създаване и поддържане на системи за здравеопазване, образование и защита на населението от насилие и престъпност. Сигурността означава субективно състояние на човека, при което той се усеща и възприема като уверен, спокоен, живеещ в условия, които не застрашават физическото и психическото му равновесие [4].

Все по-често се употребява в науката за сигурността понятието „социетална сигурност”. Всяко едно общество извежда като свой базисен приоритет свързан със съхраняването на идентичността. А именно идентичността и нейното запазване са пряко свързани с въведеното от т.нар. Копенхагенска школа и най-вече от Бари Бузан и Оле Уевер понятие „социетална сигурност”, която може да бъде разбрана и като идентичностна сигурност. Разбирането на учените от Копенхагенската школа за социеталната сигурност включва „способността на дадено общество да запази същностния си характер в променящи се условия и при възможни и действителни заплахи“[6]. Хънтингтън също анализира отличията между националната и социеталната сигурност. Националната сигурност включва защита на независимостта, суверенитета и територията на държавата от военни нападения и от политическото господство на друга държава, с други думи, тя е концентрирана върху политическия контрол и е свързана главно със суверенитета. Анализът на социеталната сигурност е „анализ на сигурността в полето на културната идентичност”[9].

Зигмунт Бауман казва, че: „Човек мисли за идентичността, когато не е сигурен за мястото, към което принадлежи; т. е. не е сигурен как да се вмести сред очевидното разнообразие от поведенчески стилове и подходи и дали хората около

него приемат това поместване като правилно и подходящо, така че и двете страни да знаят как да продължават да се държат в присъствието на другата. "Идентичност" е име, дадено на търсеното бягство от тази несигурност" [6]. Ето защо общества, които не споделят обща идентичност, не разглеждат социеталното измерение като същностна съставляваща на тяхната сигурност. И обратно, ако нацията е дефинирана чрез своята идентичност (етнос, религия, език, кръвна връзка, култура), за нея е приложимо изследването на социеталната сигурност, доколкото лесно се конструира общност „ние”, която може да се чувства застрашена именно като общност. Но ако нацията е дефинирана в политически категории (граждани, живеещи на обща територия и споделящи обща лоялност към държавата), тогава подобен подход може да се окаже непродуктивен”[10]. За разлика от социеталната сигурност, която е свързана с общностите и тяхната идентичност, социалната сигурност е свързана с индивидите и има икономически измерения, т.е. това наистина и на практика са две различни категории ”[6]. Социалната сигурност в държавата има за цел да гарантира хуманни и достойни условия за съществуване и изява на личността и гражданите. Подобен подход дава възможност да разгледаме социалната сигурност на две равнища: сигурност на личността и сигурност на обществото (обществената група).

Социалната сигурност влияе на останалите подсистеми на националната сигурност - военна, политическа, икономическа, културна, информационна и т.н., както и те на нея. Социалната сигурност осигурява на обществото и държавата достатъчно здрави, образовани, висококвалифицирани, материално задоволени, убедени и уверени в своето процъфтяване и благополучие граждани ”[4]. Социалната сигурност е едно от централните направления на вътрешната политика на държавата. Тя осигурява възпроизводството на социалните ресурси, а чрез това се осигурява стабилност и надеждност на националната сигурност. За обвързаността на социалната сигурност с националната говори и С. Мичев като казва, че “широкото разбиране за сигурността и за системата за сигурност ни задължава да подчертаем, че не по-малко важни са и секторните политики за постигане на икономическа сигурност, социална сигурност, духовен интегритет, екологична сигурност, информационна сигурност и т. н“. Социалната сигурност може да бъде застрашена в резултат на субективни или обективни причини. Когато в основата им стои действието или бездействието на субекти на властта, или на отделни личности, обикновено говорим за рискове за социалната сигурност. Такива могат да бъдат: бедност, негативни демографски тенденции, необразованост, обществено здравеопазване, слаби социални услуги и защита, миграция и др.

Бедността представлява един от най-съществените социални проблеми. Този социален проблем води до рязко снижаване на доходите, намаляване на покупателна възможност и на спестяванията, намаляване на раждаемостта, увеличаване на смъртността, здравословни проблеми и др., увеличаване на миграционните движения. Равнището на бедност е в пряка корелация с равнищата на социално - икономическите неравенства, които са и един от основните фактори, обуславящи задълбочаването на бедността. Именно поради тази причина, усилията трябва да бъдат насочени към превенция и предотвратяване на причините, които пораждаат бедност и социално изключване с оглед на тяхното трайно преодоляване. Високото ниво на бедност сред безработните и икономически неактивни лица ясно

показва, че липсата на заетост е една от основните причини за бедност и социална несигурност.

Социалните политики са насочени за осигуряване на основни жизнени права на хората с неравносложно положение за пенсионери и деца. Те са от изключителна важност за осигуряване на социалната сигурност в държавата. Необходимостта от смекчаване на негативните последици от пазарната икономика чрез обществено преразпределение на ресурсите и услугите и предоставяне на държавни социални услуги, освен развитието на човешкия потенциал, е второто направление на социалната политика и социалните задължения на държавата.

Демографските процеси в България се характеризират с трайна тенденция за намаляване на броя на населението и неговото застаряване. Намаляването на броя населението и застаряване на работната сила, води до ограничаване на предлагането на труд, което съчетано с недостатъчната конкурентоспособност на икономиката, се явява заплаха за развитието на пазара на труда в дългосрочен план. Тези негативни тенденции представляват сериозно предизвикателство пред дългосрочната устойчивост на публичните финанси, макроикономическата стабилност и икономическия растеж. Демографският спад и възрастовата структура на населението поставят сериозни предизвикателства, включително и пред политиките за социална защита на национално, регионално и локално ниво.

Образованието като един от базовите компоненти на социалната сфера, е с ключово значение за състоянието на националната сигурност. Поддържането на качествено образование, съответстващо на изискванията на времето и на тенденциите в икономиката и обществото, е залог за просперитета на държавата. Чрез образованието се осъществява социализацията и капитализацията на младите поколения. Социализацията на поколенията означава спазване на правилата на поведение в обществото и развитие на социалния светоглед и възпитание. Образованият и квалифицираният човек е национален капитал, с чиято помощ могат да се решат сложни и намиращи се на границата на не решимостта национални проблеми. След като единодушно се признава, че бъдещето е на обществото на знанията и общество с нарастваща роля на човека, то за сигурността и оцеляването е необходима нова социална и икономическа среда, в която да се развиват науката, образованието и социалността. Осигуряването на достъп до услуги, и най-вече – достъпът до основни здравни, образователни и социални услуги, е друг ключов инструмент за преодоляването на последиците от бедността. Именно достъпът до образование и здравеопазване има решаващо значение и за превенцията на социалната сигурност. Ниското равнище на образование е един от основните фактори, обуславящи бедността и социалната несигурност. Поради това, равният достъп до образование за всички деца, независимо от техния социален статус, етнос и специфични потребности, е от ключово значение за превенцията на социална сигурност. В тази връзка, основните предизвикателства в тази област са свързани с намаляване на преждевременното напускане на училище, осигуряване на равен достъп на уязвими групи, включително и на уязвими етнически групи и децата с увреждания, до качествено образование в общообразователна среда.

Здравният статус на населението е интегрален показател за социално-икономическото развитие на страната, качеството на живот на населението и качеството на развитие на човешкия капитал. Чувството за недобро здраве и

невъзможност на съответните институции да подпомагат хората със здравни проблеми, поражда у човека чувството за социална несигурност. Нарастващата заболяемостта на населението се определя в най-голяма степен от неинфекциозните заболявания, които се дължат на демографски фактори, свързани със стареенето на населението, нездравословно хранене, тютюнопушене, употреба на алкохол, живот с намалена двигателна активност и спортуване, живот в стрес и др. Затрудненият достъп на част от населението при ползване на здравни услуги води до влошаване на общото им здравословно състояние и увеличаване на смъртността сред тях. Този проблем се отнася до живеещите в малките населени места, в планинските и отдалечените райони, както и за хората, които са безработни, бедни или със специфични проблеми и потребности. Данните от националната ни здравна статистика [12] и от глобалните анализи на Световната здравна организация ни показват, че основните здравни показатели на страната са крайно неблагоприятни, а по някои от тях сме на последно място в Европа, а това е сериозен риск за националната сигурност на страната ни. Съществуващият дисбаланс в разпределението на здравните заведения на територията на страната поставя на преден план необходимостта от осигуряване на равни възможности за достъп до здравните услуги на хората, включително и на живеещите в малки населени места, отдалечени от градските центрове, повишаване на качеството на здравните услуги чрез развиване на капацитета на медицинския персонал, оборудване на здравните заведения с нова, по-модерна медицинска техника.

Миграционни процеси - продължава процесът на обезлюдяване на населени места и райони в България. Увеличава се вътрешната миграция и териториалните дисбаланси, като най-голямо териториално движение има по направлението „малък град-голям град” и „периферия-център” Запазва се външната миграция - от страната към други приемащи страни, като по този начин страната се превръща в нетен донор на човешки ресурси и капитал за други страни и икономики. Феноменът миграция е както необходим ресурс за националната икономика, така и потенциална заплаха за социалното единство и сигурността на страната. В условията на демографска и икономическа криза миграцията е ресурс, който, чрез прилагането на добре работещи механизми за управление на миграционните процеси, може да окаже положително влияние за развитието на икономиката и сигурността ни.

България е индикатор за задълбочаващите се различия между условията на работа и живот в градовете и селата. Негативните последици от урбанизацията са многостранни и се проявяват в няколко направления - демографски, икономически, социални и тяхното пренебрегване до момента е една от причините за демографската криза в страната. Поради огромното разрастване на градовете, се повишава чувството за не наличието на социална сигурност, именно поради натрупването на множество различни хора, всеки бродещ из улиците със свои многообразни намерения. Правилата за постигане на социална сигурност, а чрез нея - и национална сигурност, са специфични за всяка една държава. Те се определят от общото икономическо и социално развитие, ресурсите с които разполага конкретната държава, с участието ѝ в международния политически и икономически процес, историческите традиции, културните достижения и др. В нашата страна системата за социална сигурност обхваща:

- обществено осигуряване по Кодекса за социално осигуряване, който предвижда: държавно обществено осигуряване за всички лица и допълнително социално осигуряване, които компенсират загубата на доход или издръжка при краткосрочното обществено осигуряване чрез обезщетения и дългосрочното обществено осигуряване чрез пенсии.
- здравно осигуряване по едноименния закон, по което се заплащат разходи за лечение.

За постигането на социална сигурност в България е необходимо:

1. Приоритетите да бъдат не в показателите на макроикономическата стабилизация, а в социално-икономическото развитие на страната.

2. С приоритетно развитие да бъдат инфраструктурата, технологиите на сигурността, енергетиката и социалната икономика.

3. Инвестиции в социалните елементи - здравеопазване, образование, наука, спорт, отдих и туризъм.

4. Социалната политика в държавата да се превърне в основен елемент предопределящ развитието на останалите икономически отрасли.

5. Съдействие за ускоряване на процеса на развитие на средния и малкия бизнес, осигуряващ първична социална стабилност.

6. Развитие на нова социална култура в обществото, сред бизнеса, управленците и политическите партии.

7. Постепенен отказ от централизирано ръководство и разширяване правомощията в социалната сфера на регионите (областите и общините).

Социалната сигурност на гражданите, обществените групи и държавата е висша цел на държавното управление и средство за постигане на националната сигурност с базова роля за всички сфери на обществения живот. Не всеки проблем е задължително проблем на сигурността. Но той става такъв тогава и от момента, в който не може да бъде овладян без структурни трансформации в системата за национална сигурност, в държавата и обществените отношения. Съществуващите проблеми за България вече се превръщат в проблеми на националната сигурност, например изтичането на мозъци, образованието и здравеопазването, демографията и бежанците[6].

3. Национална сигурност

Управлението на страната е сложен механизъм за осигуряване на сигурност. Хосе Ортега-и-Гасет пише: „Държавата преди всичко е производител на сигурност, което е нейно основно морално и политическо право, нейно висше благо и цел”[6]. Висше умение на властта е с по-малко средства да постига повече сигурност. И обратното, знак за некачествено управление е ако с повече средства, заделени за сигурност, властта постига по-малко сигурност. Ако ситуацията е нестабилна, обществото е склонно да надценява потребностите си от сигурност и да подценява способностите на държавата да му я обезпечи. Сред главните задачи на властта е тя да играе активна и решаваща роля в сложния процес на напасване на потребностите на обществото от сигурност (те като правило са завишени) с възможностите на държавата (те пък като правило са ограничени) да обезпечи тази сигурност и гарантира потребностите от нея. По начина, по който властта се справя с това

напасване, се съди за нейната ефективност. Най-ефективно е управлението, което с минимум средства постига максимум сигурност. Съответно най-неефективно е управление, което с максимум средства постига минимум сигурност.

Редица автори твърдят, че за първи път понятието "национална сигурност" е употребил президентът на САЩ Теодор Рузвелт в обръщение към Конгреса през 1904 г. А първото определение на националната сигурност в категориите на "националните интереси" е дадено от Уолтър Липман през 1943 г.: "Държавата се намира в състояние на сигурност, когато не ѝ се налага да принася в жертва своите законни интереси, за да избегне войната и когато тя е в състояние да защити при необходимост своите интереси чрез водена война"[2].

В Стратегията за национална сигурност на Р. България се казва: „Стратегията очертава по-широко разбиране за националната сигурност, като извежда на предно място сигурността на гражданина, обществените и икономическите аспекти, без да подценява измеренията, свързани с отбраната, външната политика, разузнаването, охраната на обществения ред и защитата на законността. Повече от всякога става очевидно, че крайният продукт и същинският смисъл на понятието "национална сигурност" е защитеността на отделния гражданин, неприкосновеността на неговата свобода и достойнство.

Концепцията за сигурност традиционно се свързва с държавите, а не с отделния човек. Но множеството промени в съвременния свят, като например липса на икономически възможности, конфликти, социално неравенство, неустойчиво управление на природните ресурси, трафика на хора, правят все по-необходимо преместването на фокуса върху индивида като основен „ползвател“ на сигурността. Човешката сигурност включва добре познатите концепции за превенция и управление на конфликти, но ги допълва чрез дефиниране на понятието за „несигурност“ и добавяне на така важните измерения „човешки права“ и „човешко развитие“. Поставайки човека в центъра на дебата за сигурността, е възможно осъществяването на нови стратегически инициативи между институциите и гражданите. Това става посредством извеждане на нетрадиционни аспекти на темата сигурност: опазване на околната среда, икономическа стабилност, социалното изключване, отчитане на влиянието на неформалната икономика, заплахите от организирана престъпност и бедност. Използвайки подхода „отдолу-нагоре“, се придава ново измерение на сигурността и по този начин се осигурява инструментариум от политики за разрешаване на проблеми, които имат транснационален характер.

На националната сигурност са присъщи специфични политически, икономически, социални, етнически, духовни, военни, информационни и екологични компоненти, всеки от които самостоятелно или в съчетание с другите, както и с редица странични фактори, може да се окаже критичен за държавата. Националната сигурност отразява връзката на сигурността с нацията, с определена териториално-държавна общност, характеризира състоянието на тази нация като цялостна система, включваща обществените отношения и общественото съзнание, обществените институти, съдействащи или пречатващи реализацията на националните интереси. В националната сигурност съществуват три обекта на сигурността: на личността, на обществото и на държавата [3].

Сигурността на личността се постига чрез осигуряване на правни и нравствени норми и изграждане на институции, позволяващи развитието на способностите и задоволяване на потребностите на всеки човек.

Сигурността на обществото показва развитието на институти, норми и обществено съзнание с цел реализация на правата и свободите на всички групи от населението.

Сигурността на държавата означава наличие на ефективен механизъм за управление и координация на обществените групи и политически сили, а също и на действени институти за тяхната защита. Основни структурни елементи на националната сигурност са: политическата, икономическата, социалната, демографската, културната, екологичната и военната сигурност. Посочените структурни елементи, взаимодействайки със среда на сигурност, формират условно два компонента на националната сигурност – вътрешна и външна. За целта на доклада ще посоча следните структурни елементи:

Социалната сигурност е гарантиране на хуманни и достойни условия за съществуване и изявяване на личността.

Икономическата сигурност се изразява в развитието на производителните сили и икономическите отношения за задоволяване на личността и обществото, в запазване на икономическата самостоятелност на държавата и на достигнатото равнище на жизнен стандарт на нейните граждани.

Национална сигурност означава възможност на държавата и институциите самостоятелно да решават въпросите на държавното управление, да провеждат независима вътрешна и външна политика в интерес на личността и обществото[3].

4. Заключение

Необходимо е разработването и прилагането на политики в областта на заетостта, социалните, здравните и образователните услуги, които да доведат до осигуряване на социална сигурност сред населението. Изпълнението на политиките през призмата на тяхната икономичност, ефикасност и ефективност също гарантира социална и национална сигурност. Прилагането на разнородни подходи при предоставянето на социални услуги с цел превенция и преодоляване на социалното изключване е важен фактор за създаването на условия и възможности за участие на уязвимите групи в обществения живот и подсибяване на социална сигурност. В тази връзка, с оглед оптимизиране на ефикасността на процесите в социалната, образователната и здравната системи е необходимо повишаване на степента на използване на информационно -комуникационни технологии и технологични нововъведения в разработването, доставянето и ползването на услуги.

Литература

- Белова Г, Марин Н. (2010)Гражданската сигурност и правата на човека, Научни трудове на Русенския университет, том 49, серия- 7, стр.25-30.
Иванов Д. (2017), Националната сигурност на България? Има ли място за дискусия? Достъпно на <http://epicenter.bg/article/Prof--Dimitar-Ivanov>

Любенова Г., Вълева К.(2007), Правни аспекти на националната сигурност в рамките на ЕС в контекста на казуса срещу българските медици в Либия, Годишник на Техническия университет, Варна, стр.476-483

Маринов А(2013), Проблеми на социалната сигурност на Република България, Управление и устойчиво развитие, София.

Мичев С. Държавата в системата за национална сигурност, достъпно на 12.03.2018 г на адрес: http://ebox.nbu.bg/adminconf/4_S.Michev.pdf

Слатински Н(2000), Измерения на сигурността. Парадигма. София.

Слатински Н(2011), Сигурността: същност, смисъл и съдържание, „Военно издателство” ЕООД, София.

Уолфърс А.(1989) Европейски журнал за международни отношения, бр.2, стр. 233 – 246

Хънтингтън, С.(2005) Кои сме ние? Предизвикателствата пред националната идентичност на Америка. С.: Обсидиан, с. 231

Buzan, Barry, Ole Wæver, Jaap de Wilde. Security: A New Framework for Analysis. (1998)Boulder, CO: Lynne Rienner, 119—120.

Стратегия за национална сигурност на Република България (приета с Решение от 2011 г. на Народното събрание, валидна до 2020)

Здравеопазване 2017 достъпно на адрес <http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/publications/>